

بررسی جامعه‌شناختی گرایش به فرقه‌های دینی: مطالعه طریقت نقشبندیه در مریوان (کردستان)

(از صفحه 43 تا 73)

حامد شیرینی*

امین اختری**

تاریخ دریافت: 93/6/15

تاریخ پذیرش: 93/7/25

چکیده

فرقه نقشبندیه از فرقه‌های دینی مهم و تاثیرگذار بر باورها و رفتارهای بخشی از کنشگران جامعه کردستان است که از درون گرایشات فرقه‌ای تصوف ریشه گرفته است. مقاله حاضر ضمن توصیف گرایش به این فرقه در مریوان - به مثابه یکی از مناطق مهم تحت نفوذ این فرقه - و با استناد به رویکردهای نظری تلاش کرده است تا نقش برخی متغیرهای مهم اجتماعی را در گرایش به این فرقه مورد بررسی قرار دهد. از نظر روش‌شناختی مطالعه به روش پیمایشی و با تکنیک پرسشنامه در شهر مریوان به اجرا درآمده است. یافته‌ها نشان می‌دهند که اکثریت جامعه مورد مطالعه، رویکرد مثبتی به اصول فکری و رفتاری فرقه نقشبندیه ندارند. با وجود این تمایل به این فرقه در بین بخشی از جامعه (تقریباً یک پنجم) به ویژه بزرگسالان در سطح بالا مشاهده می‌شود. نتایج همچنین حاکی از این است که گرایش به این فرقه بیشتر در بین کسانی دیده می‌شود که برداشت انحصارگرایانه از دین داشته و فرقه‌گرایی دینی را حافظ ارزش‌های اصیل دینی خود می‌دانند، پیروان این فرقه همچنین خود را به مثابه جماعتی فرهنگی و هویتی تدافعی تعریف می‌کنند که نسبت به تهدیدات موجود مانند برنامه‌های ماهواره‌ای واکنش نشان می‌دهند.

واژگان کلیدی: دینداری، فرقه‌گرایی، فرقه دینی، نقشبندیه، مریوان

hamedshiri2003@yahoo.com

* استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه پیام نور

** کارشناس ارشد جامعه‌شناسی و دبیر آموزش و پرورش مریوان (نویسنده مسئول)

amin_o_1356@yahoo.com

..... فصلنامه مطالعات میان‌فرهنگی ..... سال نهم ▽ شماره 23

مقدمه

گرایش به فرقه‌ها و گروه‌های دینی و انشعاب در سازمان اصلی دین از جمله موضوعات مهم در مطالعات دین‌پژوهی و جامعه‌شناسی دین است. فرقه‌گرایی، هرچند شکل یا خاستگاه سیاسی نیز دارد، اما اساساً منشاء آن دینی است. «فرقه» نوعی تجدید حیات یا جنبش مذهبی از اصل مذهب (بیمن¹، 1990) و گونه‌ای سازمان دینی (ترولچ به نقل از جعفریان، 40:1384) و به هر نوع انشعاب از دین اصلی و رایج اطلاق می‌شود که مبدع یا بازآفرین ارزش‌های معنوی و اعتقادی جدید است (حاجیانی، 1383:235). این انشعاب‌ها خود را حفظ‌کننده تعالیم و اصول اولیه‌ای می‌دانند که به نظر اعضای فرقه، سازمان اصلی آن‌ها را سست یا رها کرده است (همیلتون، 1389:341). از این رو انشعابات دینی و فرقه‌ای غالباً با تقسیم‌بندی‌ها و کشمکش‌های اجتماعی همراه است (همان: 328). فرقه‌ها از درجه سختگیرانه‌ای از اعتقاد و باورها برخوردار بوده و عبادات خود را با شور و شغف بسیار انجام می‌دهند (ملتون²، 2004:79-76). آن‌ها تمامیت‌گرا بوده و با سایر گروه‌های مذهبی مخالفند (حاجیانی، 1383:237).

دین اسلام نیز در جریان تکامل خود شاهد پیدایش فرقه‌های متعددی بوده است. مباحث کلامی و ظهور مذاهب و فرقه‌ها در اسلام زمانی شروع شد که مسلمانان بعد از رحلت پیامبر (ص) به فتوحات گسترده‌ای دست یافتند و ارتباطات آن‌ها با سرزمین‌های دیگر وسعت یافت. اختلافات متعددی که در میان مسلمانان شکل گرفت پشتوانه تاریخی شکل‌گیری فرقه‌های اسلامی و اندیشه‌های متمایز کلامی و حتی برخی تفاوت دیدگاه‌ها در تعالیم فقهی شد (آقا نوری، 1384:7-14). از جمله جهت‌گیری‌های فرقه‌ای اسلامی، تصوف است که از سده 2 و 3 ه.ق (8 و 9 م) در ایران رایج شد (روحانی، 1385:14). تصوف به گروه‌ها، سلسله‌ها و فرقه‌های متعدد کوچک و بزرگ همچون قادریه، نقشبندیه، رفاعیه، شاذلیه تکثر پیدا کرده و معمولاً هر کدام از این گروه‌ها به نام مؤسس فرقه یا یکی از اقطاب و اولیای صوفیه نام‌گذاری شده‌اند (نثربی، 1377:195). در کردستان نیز فرقه‌های گوناگون صوفیه

1 - Beaman
2 - Melton

مطالعات میان فرهنگی

همچون قادریه و نقشبندیه شکل گرفته (بروین سن، 1379: 302) و در بسیاری از روستاها و شهرهای کردستان تا به امروز پراکنده شده‌اند. در کردستان پیروان نقشبندیه را صوفی و پیروان طریقت قادریه را درویش می‌نامند (جاف، 1353: 266).

تاریخ فرقه نقشبندیه حاکی از نفوذ گسترده پیروان آن در منطقه وسیعی از شهرستان مریوان و توابع آن (مانند اورامات)¹ است. با آن که پس از پیروزی انقلاب اسلامی مرکز این فرقه به ترکیه انتقال یافت، اما تأثیرات عمیقی که در طی سالیان دراز در منطقه اورامانات و توابع شهرستان مریوان داشته باعث گسترش نقشبندیه در سطح وسیعی از منطقه شده است.

به لحاظ تاریخی ورود فرقه نقشبندیه و قادریه به کردستان قدمت بیشتری دارند، اما در کنار آنها فرقه‌های جدیدتری تحت عنوان سلفی‌ها، وهابی‌ها، مکتبی‌ها و دیگر فرق و گروه‌ها با کمک گرفتن از رسانه‌های جدید به ترویج عقاید و باورهای دینی خود می‌پردازند. اکنون آنچه که در منطقه مریوان و اورامانات، حائز توجه و تأمل بسزایی است، اختلافات و تنش‌های گسترده‌ای است که در حوزه دین و در قالب فرقه‌های دینی میان مردم شکل گرفته است. در نتیجه گرایش افراد به فرقه‌های مختلف دینی با برداشت‌های متفاوت و گاه متناقضی که از دین دارند، کشمکش و چالش‌های متعددی ایجاد شده است تا آنجا که گاه در مساجد و در مناسک دینی تنش و برخورد میان هواداران فرقه‌های مختلف تشدید شده و مسئله‌زا می‌شود. اولین پیامد این امر متزلزل ساختن وفاق عمومی و انسجام اجتماعی و تقویت رفتارهای غیرمدنی و ضددموکراتیک است.

از منظر جامعه‌شناختی یکی از کارکردهای دین، ایجاد انسجام و یگانگی میان افراد و جوامع است. حال پرسش این است که آیا دین همواره نقش انسجام‌بخش خود را حفظ می‌کند؟ در پاسخ می‌توان گفت که فرقه‌گرایی مذهبی یکی از عواملی است که مانع بروز کارکرد انسجام‌بخش دین می‌شود. فرقه‌های مذهبی با تقویت سرمایه اجتماعی درون‌گروهی به شیوه‌ای تخریبی سرمایه اجتماعی برون‌گروهی را تحلیل می‌برند. به تعبیر زیمل رفتار فرقه‌ای با تقویت این باور که اعضای فرقه در دانشی رمزآمیز و منحصر به فرد با یکدیگر سهیم‌اند

1 - شهرستان مریوان در غربی‌ترین نقطه کشور و در مرز ایران و عراق قرار گرفته است. منطقه اورامانات دو بخش شمالی شهرستان پاوه (بخش مرکزی و بخش نوسود)، بخشی از استان کردستان (شامل مریوان و مناطق اطراف آن) و مناطقی از کشور عراق را در بر می‌گیرد.

فراتر از جهان روزمره سیر می‌کنند. این امر به تعلق خاطر شدید و انحصاری اعضای فرقه به یکدیگر و دوری از امور خارج از فرقه منجر می‌شود (حاجیان، 1383: 242). بر این اساس همه انسان‌های خارج از فرقه غریبه و بیگانه محسوب می‌شوند که نباید با آن‌ها به تعامل پرداخت. این تأثیر منفی فرقه‌گرایی را می‌توان در مریوان و مناطق اطراف آن به وضوح دید، تا جایی که افراد یک فرقه با دیگران ارتباط چندانی ندارند و در مراسمات مذهبی مقبول و مشروع یکدیگر (مانند فاتحه‌خوانی، مولودی‌خوانی، نماز جماعت) شرکت نمی‌کنند و در بسیاری موارد مواجه مستقیم و غیرمستقیم آنها همراه با تنش و برخوردهای گسترده بوده و زمینه‌ساز و تقویت‌کننده خاص‌گرایی‌های فرهنگی و بنیادگرایی افراطی است.

پژوهش حاضر در چارچوب ضرورت‌های جامعه‌شناختی مطالعه فرقه‌گرایی دینی تلاش کرده است تا با رویکردی فارغ از ارزش نسبت به نوع اعتقادات و جهان‌بینی‌های فرقه‌های دینی و میزان فایده‌مندی و یا آسیب‌های معطوف به آن‌ها، به مثابه نخستین گام به علل و عوامل اجتماعی موثر در گرایش به فرقه‌نقشبندی در مریوان - با توجه به اهمیت جامعه‌شناختی این گرایش دینی و تأثیر پذیری بخش زیادی از رفتارهای اجتماعی مردم از آن - بپردازد. فرقه‌ای که البته از نظر قدمت جوان‌تر از فرقه قادریه و از نظر بیان ایده‌های جدید در زندگی امروز در مقابل فرقه‌های جدیدتر شکل گرفته در مریوان شرایط دشوارتر و پیچیده‌تری برای زیست جهان دینی فراهم می‌کند.

فرقه نقشبندیه در کردستان

نقشبندیه به مثابه یک فرقه دینی از گرایشاتی است که در گذر تاریخ در دوران تصوف¹ شکل گرفته است. تصوف در اسلام در قرن دوم هجری رواج یافته (جوینی، 1380: 96) و یکی از بزرگترین و با نفوذترین گروه‌ها در میان مسلمانان بوده است. تصوف روش و طریقه زاهدانه‌ای بر اساس شرع و تزکیه نفس و اعراض از دنیا برای وصول به حق و سیر به طرف کمال بوده است (سجادی، 1388: 1). به عقیده الگار (1387: 66) تصوف عملی‌ترین راه وفاداری به سنت پیامبر (ص) است، بسیاری از مسلمانان با پیوستن به طریقتی اصیل وفاداری

1 - mysticism

مطالعات میان‌فرهنگی

به سنت رسول‌الله را به عرصه عمل می‌آورند. به این ترتیب صوفی‌ها از زمان پیامبر (ص) تاکنون نوعی تداوم و استمرار را ایجاد کرده‌اند. عرصه حضور تصوف را می‌توان از شرقی‌ترین کشور اسلامی تا غربی‌ترین کشور و از شمال تا جنوب مشاهده کرد (زرین کوب، 1376).

به مرور زمان که کاروان تصوف در بخش‌هایی از جهان رواج یافت، کردستان نیز به عنوان یکی از عرصه‌های تحت نفوذ آن از حدود پنج الی شش قرن پیش درآمد (روحانی، 1385: 119). فرقه قادریه و فرقه نقشبندیه مهم‌ترین فرقه‌های تصوف در کردستان ایران هستند. بر اساس مستندات تاریخی فرقه نقشبندیه در نیمه دوم سده 13ه.ق (19م) وارد کردستان شده و در اندک مدتی در سراسر کردستان گسترش یافته است (روحانی، 1381: 560). مؤسس طریقت نقشبندیه خواجه بهاء‌الدین محمدبن محمد بخاری از اکابر عرفا و صوفیان قرن هشتم است (میتز، 1384: 41). شجره طریقت خواجه بهاء‌الدین به چند واسطه به حضرت امام حسن عسکری (ع) می‌رسد. مرکزیت طریقت نقشبندیه در زمان مولانا خالد نقشبندی شهرزوری از هندوستان به کردستان انتقال یافته است (یثربی، 1377: 195). برویین سن (1379: 333-324) ویژگی‌های خاص این فرقه مانند سازمان درونی و برتری روحانی و نیز برتری اخلاقی شیوخ آن و همچنین وضع و موقعیت اجتماعی خاص کردستان در زمان ورود این فرقه و نقشی که شیوخ مذهبی آن در حل و فصل کشمکش‌ها و پرکردن خلاء ناشی از اضمحلال و نابودی امارت‌های کردستان در نتیجه حمله عثمانی‌ها داشتند را در سرعت گسترش این فرقه در کردستان موثر می‌داند.

نقشبندیه به عنوان یک فرقه دینی با باورها، مناسک و آئین‌های دینی خاص خود از دیگر فرقه‌ها متمایز می‌شود. "خانقاه" از ارکان اصلی این فرقه دینی است. خانقاه در اصطلاح صوفیه خانه‌ای است که درویشان و مشایخ در آن به سر می‌برند و عبادت می‌کنند. در خانقاه‌ها اوراد و اذکار و ریاضت و چله‌نشینی‌ها رایج است (قدیمی، 1386: 134). صوفیان ریاضت‌های مختلف همچون، روزه، نماز، ذکر و چله‌نشینی و درس‌های عملی دیگر از قبیل آداب سماع، سفره و امثال آن را در خانقاه‌ها انجام می‌دهند. وجود خانقاه‌ها و ارتباط آن‌ها با مشایخ نوعی خویشاوندی معنوی و برادری بین صوفیان ممالک مختلف ایجاد می‌کرد

..... فصلنامه مطالعات میان‌فرهنگی ..... سال نهم ۷ شماره 23

بررسی جامعه‌شناختی گرایش به فرقه‌های دینی .....

(زرین کوب، 1353: 79 - 77). "ذکرگویی" نیز به منزله یکی از مناسک بنیادین این فرقه در شکل پنهان (خفی)¹ انجام می‌شود. ذکر خفی بر زبان آورده نمی‌شود و در تاریکی و سکوت و آرامش با آداب مخصوص خوانده می‌شود. محتوای این اذکار تأمل و تفکر درباره مرگ، قیامت، مجازات گناهان و پناه بردن به درگاه خداوند جهت بخشش لغزش‌های دنیوی است. مناسکی که در تعامل متقابل مرشد و مریدان با آداب خاصی انجام می‌شود (قدیمی، 1386: 134).

هدف از این مقدمه تلخیص شده در باب فرقه نقشبندیه نه شناخت باورها و عقاید دینی و یا مناسک و آداب عملی و کم و کیف این آداب بلکه پیش‌درآمدی برای موضوع اصلی مقاله یعنی بررسی علل و عوامل موثر در گرایش به این فرقه دینی است. امروزه فرقه نقشبندیه در کنار سایر فرقه‌های دینی و غیردینی تعیین‌کننده بخش زیادی از کنش‌های سیاسی - اجتماعی و حتی اقتصادی کنشگران جامعه کردستان است. شاید این تاثیرگذاری و جهت‌دهی خود به خود موضوعی چالش‌برانگیز نباشد بلکه زمانی به چالش و مسئله تبدیل می‌شود که فرقه‌گرایی با کارکردها و پیامدهای آسیب‌شناختی چون ایجاد اختلاف و تضاد اجتماعی و هنجارهای خاص گرا و ایده‌های نفی‌گرایانه، وفاق اجتماعی را تضعیف کرده و با تقویت هنجارهای درون‌گروهی سرمایه اجتماعی را تحلیل می‌برد. از این رو، پژوهش حاضر و مطالعاتی از این قبیل می‌توانند درک و شناخت ما را به علل و عوامل موثر در گرایش و تمایل به این فرقه‌ها و پایداری و استمرار آن‌ها در جامعه جدید افزایش داده و توان عملی سیاست‌گذاران اجتماعی را برای کاهش آسیب‌های معطوف به رفتارهای ضداجتماعی منتج از این فرقه‌ها ارتقاء دهد.

چارچوب نظری

به باور جامعه‌شناسان، دین همچون سایر پدیده‌ها با یکایک وجوه فرهنگی، سیاسی و اقتصادی به شدت در ارتباط است و تأثیر و تأثرهای آن‌ها حیات و پویایی جامعه را شکل

1- در مقابل ذکر خفی، ذکر جلی قرار دارد که از مناسک فرقه قادریه است. برای آشنایی بیشتر با مناسک این فرقه به جاف (1353) رجوع شود.

مطالعات میان فرهنگی

می‌دهد. زاکرمن (1384:142) معتقد است که نباید دین را همچون واقعیتی درخود و قائم به ذات مورد مطالعه قرار داد زیرا نیروهای اجتماعی، نهادهای انسانی و فرآورده‌های فرهنگی دائماً بر تجربه‌ها و نهادهای دینی تأثیر تعیین‌کننده‌ای می‌گذارند و به آن شکل می‌دهند. به نظر او بخش عمده کاری که جامعه‌شناسان می‌کنند این است که به مطالعه چگونگی تأثیر عوامل اجتماعی بر زندگی دینی بپردازند. از این منظر، فرقه‌های دینی بازخوانی تجربه‌های اجتماعی افراد و گروه‌ها در درون ادیان بزرگ است. افراد به فرقه‌های دینی می‌پیوندند و یا اقدام به تأسیس فرقه‌های جدیدی می‌کنند. علت گرایش به آن‌ها می‌تواند مجموعه متفاوتی از دلایل اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی باشد.

ماکس وبر از جمله بزرگان اندیشه جامعه‌شناسی است که به طور خاص در حوزه جامعه‌شناسی دین به تفکر و تأمل پرداخته است. وی در این زمینه معتقد است که جامعه‌شناسی کارش مطالعه جوهر پدیده دینی نیست، بلکه رفتارهای دینی را که با تکیه بر پاره‌ای تجربیات خاص، تصورات و اهداف معین صورت می‌گیرند، مورد بررسی قرار می‌دهد (فروند، 1368:188). ماکس وبر به منشأ دین‌داری، نه منشأ دین می‌پردازد، یعنی توجه او معطوف به بررسی رفتارهای دینی و تأثیر پذیری آن‌ها از جنبه‌های مختلف اجتماعی و نیز تأثیر گذاری آن‌ها بر پدیده‌های دیگر اجتماعی است (بزدانی، 1389:95). در این چارچوب وبر گونه‌شناسی خاصی از دین‌داری ارائه می‌کند که مربوط به اثر شرایط و موقعیت‌های اجتماعی است. وبر معتقد است هر یک از اقشار و گروه‌های اجتماعی برحسب پایگاه اجتماعی و اقتضائات موقعیتی‌شان از دین‌داری خاصی تبعیت می‌کنند (شجاعی‌زند، 1385:67). به نظر وبر نیاز به رستگاری عمده‌ترین کانون را در میان طبقات محروم دارد. به عنوان یک قاعده توده‌های ستم‌دیده یا دست‌کم توده‌های آسیب‌دیده از فقر و اندوه نیازمند منجی و پیامبر هستند. در صورتی که طبقات حاکم خوشبخت و سعادتمند چنین نیازی را احساس نمی‌کنند. دین مشتهر به رستگاری، مرکزیت مستمری در میان طبقات اجتماعی کمتر متمکن دارد. چون هرگونه احساس نیاز به نجات، نمایانگر نوعی درماندگی و محرومیت است، از این رو فشارهای اجتماعی و اقتصادی منبع مؤثری برای ایده‌های نجات بخش به شمار می‌روند (تامسون و ترنر، 1387:107-100).

..... فصلنامه مطالعات میان فرهنگی ..... سال نهم ۷ شماره 23

استارک و بین‌بریج نیز در رویکردی مشابه انتخاب گروه‌های دینی توسط افراد را متأثر از پایگاه اقتصادی - اجتماعی آنان می‌دانند. به نظر آن‌ها با تغییر پایگاه، رویکرد و چگونگی دین در افراد دچار دگرگونی و تغییر می‌شود (کلاکی، 1387: 110). گلارک و استارک نیز به رابطه دین و محرومیت تاکید داشته و معتقدند وقتی که محرومیت اقتصادی - اجتماعی (منزلت، قدرت و پایگاه) یا ارگانیزی (معلولیت جسمانی یا ذهنی) شدت یابد و افراد تجربه‌کننده محرومیت نتوانند مستقیماً عامل آن را محو نمایند، گرایش به ایدئولوژی دینی بیشتر خواهد بود و در این میان نقش فرقه‌ها بسیار مهم است (تامسون و ترنر 1378: 113).

تحلیل جان هیک (1378) از انواع دینداری در سطحی متفاوت از پایگاه اجتماعی می‌تواند در تبیین گرایش به دینداری فرقه‌گرایانه مورد توجه قرار گیرد. بر اساس این رویکرد، می‌توان نوعی از سنخیت و همگرایی بین نگرش خاص گرایانه و انحصاری به دین رستگاری بخش با فرقه‌گرایی دینی را مشاهده کرد. هیک نگرش‌های مختلفی را که در روند تحول موضع‌گیری مسیحیت نسبت تنوع ادیان شکل گرفته به سه دسته تقسیم می‌کند: انحصارگرایی، شمول‌گرایی و کثرت‌گرایی. انحصارگرایی، نجات و آزادی انسان را منحصراً به یک سنت دینی خاص مرتبط می‌سازد؛ به نحوی که این از جمله عقاید دینی و مباحث ایمانی ایشان است که نجات، منحصر به همین گروه خاص است و بقیه انبای بشر یا از معرکه بیرون می‌مانند، یا به صراحت از قلمرو غایت و رستگاری مستثنی می‌شوند (هیک، 1378: 65). تنها یک دین می‌تواند برحق باشد و آن هم دین ماست و دیگران برخطا هستند. در انحصارگرایی دینی، باورهای یک دین مزیت معرفتی دارد و پیروان ادیان دیگر از این مزیت بی‌بهره‌اند (عباسی، 1387: 123-122). در مقابل کثرت‌گرایی عبارت است از قبول و پذیرش این دیدگاه که تحویل و تبدیل وجود انسانی از حالت خودمحوری به خدامحوری به طرق گوناگون در درون همه سنت‌های دینی بزرگ عالم صورت می‌گیرد. تنها یک راه و شیوه نجات و رستگاری وجود ندارد (هیک، 1378: 69). بر این اساس واقعیت می‌تواند از تنوع و تکثر مشروع برخوردار باشد. واقعیت دینی غایی یگانه به صورت‌های متفاوت در همه سنت‌های دینی اصیل درک و تجربه می‌شود. همه آن‌ها به طور برابر راه‌هایی عملی برای رسیدن به رستگاری و نجات ارائه می‌کنند (عباسی، 1387:

مطالعات میان فرهنگی

124-126). نهایتاً، شمول‌گرایی، حدفاصل و آمیزه‌ای از دو رویکرد انحصارگرایی و کثرت‌گرایی است. شمول‌گرا نیز مانند انحصارگرا تنها یک راه برای رستگاری و نجات قائل است و آن نیز صرفاً در یک دین خاص یا از طریق تلقی پیروان مذهب خاصی در درون سنت دینی خاص حاصل می‌شود. با این حال همه می‌توانند در این راه گام نهند. فرد شمول‌گرا درهای بهشت را کمی باز می‌کند به گونه‌ای که پیروان ادیان دیگر نیز امکان ورود به آن را پیدا می‌کنند، مشروط بر این که در سنت دینی خویش انسان‌های درست‌کاری باشند. دین‌داری شمول‌گرا در مرز بین انحصارگرایی و کثرت‌گرایی قرار می‌گیرد (هیگ، 1378: 69).

- تحلیل کاستلز در مورد جماعت‌های فرهنگی در جامعه شبکه‌ای می‌تواند به مثابه رویکردی تبیینی در رابطه با فرقه‌گرایی دینی مورد بحث در این مقاله مورد توجه قرار گیرد. کاستلز در مباحثی با عنوان هویت معنا در جامعه شبکه‌ای به جماعت‌های فرهنگی می‌پردازد که با ابتدای بر مبنای دینی، ملی و یا منطقه‌ای در مقابل جهانی‌شدن ایستادگی می‌کنند. در اندیشه کاستلز بنیادگرایان دینی، ملی‌گرایان فرهنگی و جماعت‌های منطقه‌ای روی هم رفته، واکنش‌های تدافعی هستند که علیه نهادها و ابزارها و رسانه‌های یکسان‌ساز بسیج شده‌اند (کاستلز، 1380: 356). کاستلز بنیادگرایی را به عنوان مهم‌ترین منبع هویت‌ساز در جامعه شبکه‌ای عنوان می‌کند. بنیادگرایی، اجتماعی فرهنگی است که بر بنیادهای دینی استوار بوده و به مثابه واکنش‌هایی به روندهای اجتماعی رایج پدید می‌آید که به خاطر منابع مستقل معنایی در برابر این روندها مقاومت می‌کنند (کاستلز، 1385: 87). به نظر کاستلز بنیادگرایی دینی هویت جمعی نوینی است که به عنوان واکنشی تدافعی در مقابل تهدیدات بنیادی پایان هزاره مانند جهانی‌شدن، جهان شبکه‌ای و بحران خانواده پدرسالار سربرآورده است (کاستلز، 1385: 88). این واکنش‌های تدافعی از طریق برساختن نمادهای فرهنگی جدید از دل مواد و مصالح تاریخی تبدیل به منابع هویت و معنا می‌شوند. جماعت‌های فرهنگی از طریق این نمادها بر علیه فرهنگ مجاز اقدام به ضد حمله می‌کنند (کاستلز، 1385، 88). این شکل از هویت‌سازی اساساً بر محور اصل هویت مقاومت پرورش می‌یابند. در واقع جماعت‌های فرهنگی که مقاومت جدیدی را سازمان می‌دهند به عنوان منابع هویت پدیدار

..... فصلنامه مطالعات میان فرهنگی، سال نهم، شماره 23

می‌شوند. شکل‌گیری این جماعت‌ها به عنوان منابع هویت از طریق گسستن از جوامع مدنی و نهادهای دولتی مقدور می‌شود. این نفی جوامع مدنی و نهادهای سیاسی در جایی که جماعت‌های فرهنگی پدید می‌آید به بسته‌شدن مرزهای جماعت می‌انجامد. برخلاف جوامع مدنی تمایز یافته و متکثر، جماعت‌های فرهنگی تمایزیابی درونی ناچیزی دارند. در واقع، نیرو و توانایی آن‌ها در تامین پناهگاه، تسلی و آرامش، قطعیت و اطمینان و حمایت، دقیقاً ناشی از خصوصیت جماعت‌گرایانه آنها، و از مسئولیت جمعی آنها است که برنامه‌های فردی را حذف می‌کنند. بنابراین، در اولین مرحله واکنش، (باز) برساختن معنا توسط هویت‌های تدافعی از نهادهای جامعه جدا می‌شود و وعده تجدیدبنای از پائین به بالای آن را می‌دهد، در حالی که در بهشتی جماعت‌گرایانه سنگر گرفته است (کاستلز، 88:1358).

فرضیه‌ها و مدل نظری

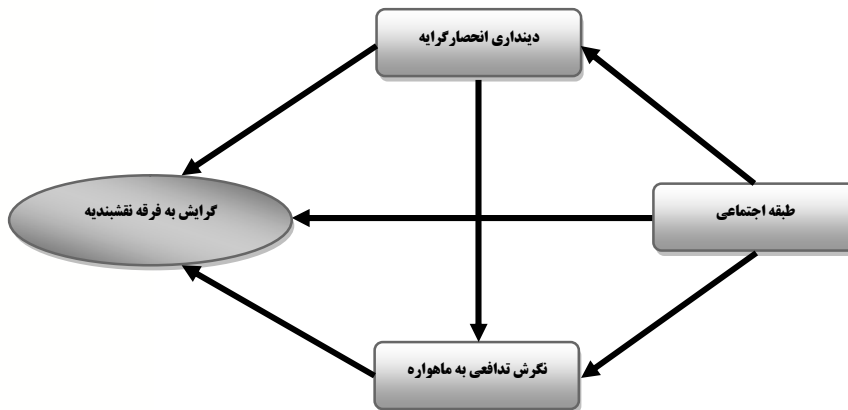
(1) با استناد به رویکردی‌های نظری فوق‌الذکر می‌توان مدلی نظری برای موضوع پژوهش حاضر یعنی علل جامعه‌شناختی گرایش به فرقه‌گرایی دینی (فرقه‌نقشبندی) تدوین کرد. بر طبق دیدگاه کسانی چون وبر، استارک، بین‌بریج و گلارک گرایش به فرقه‌های دینی بویژه از این نظر که این فرقه‌ها منبع نیرومندی از ایده‌های نجات‌بخش و رستگاری‌بخش را رهبری می‌کنند با جایگاه اجتماعی - اقتصادی طبقات محروم و پائین جامعه همبستگی دارد. از این رو می‌توان چنین فرضیه‌ای را در تبیین گرایش به فرقه‌نقشبندی در کردستان مورد آزمون تجربی قرار داد. "فرقه‌گرایی در شکل عمدتاً دینی آن می‌تواند تمایلات منجی‌گرایانه را در طبقات پائین برای رهایی از واقعیت‌های ناخوشایند حیاتشان تقویت کند".

(2) بر اساس نظریه جان هیک نیز می‌توان این فرضیه را به آزمون گذاشت که "گرایش به فرقه‌نقشبندی پیامد نگرش‌ها و برداشت‌های خاص‌گرایانه و انحصاری از دین است". پیروان این فرقه در شرایط جامعه دین‌گریز و هجوم اندیشه‌های پلورالیستی و تکثر اندیشه‌های دین‌محور تساهلی، سنت دینی خاص خود را به نوعی بازگشت به دین حقیقی معنا می‌کنند. فرقه‌گرایی همگرایی شدیدی با این ایده دارد که تنها یک راه و سنت برای

مطالعات میان فرهنگی

رستگاری وجود دارد و بقیه راهها برخطا هستند.

3) نهایتا با استناد به نظریه جماعت‌های فرهنگی کاستلز می‌توان گرایش به فرقه نقشبندی را به مثابه نوعی از هویت تدافعی تعریف کرد که در شرایط جامعه شبکه‌ای و جهانی شده علیه یکسان‌سازی فرهنگی بسیج شده‌اند. گرایش به فرقه دینی به این جماعت‌ها هویت بخشیده و امکانات بالقوه‌ای را برای بازسازی هویت از دست رفته در اختیار آنها قرار می‌دهد. از این رو می‌توان استدلال کرد **"بخشی از تمایلات جمعی در گرایش به فرقه نقشبندی واکنشی علیه رسانه‌های جمعی بویژه رسانه‌های برون مرزی مانند شبکه‌های ماهواره‌ای است"** که از یک طرف به مثابه ابزار جهانی‌سازی فرهنگ غربی و امریکایی، الگوها و سنت‌های بومی و محلی را در کردستان به شدت مورد تاخت و تاز قرار داده‌اند و از طرف دیگر با محتوای غیردینی و عمدتاً سکولار خود عرصه اقتدار عملی را برای هویت‌های دین‌مدار کوچک و تنگ ساخته‌اند. افراد با پیوستن به فرقه‌های دینی ضمن اتخاذ موضعی تدافعی در برابر رسانه‌های یکسان‌ساز، امکانات مقاومت در برابر آن و بازسازی هویت معنابخش خود را پیدا می‌کنند. نهایتا با ارزیابی دیدگاه‌های نظری می‌توان مدلی نظری به شرح ذیل صورتبندی کرد:

مروری بر مطالعات پیشین

در زمینه گرایش به فرقه‌ها و گروه‌های دینی مطالعات مختلفی در داخل و خارج از کشور انجام شده است. هر یک از این پژوهش‌ها با توجه به دغدغه‌های ذهنی و عملی پژوهشگران و با رویکردی خاص به موضوع پرداخته‌اند. برخی از این مطالعات از نظر تاریخی و با روش‌های اسنادی و کتابخانه‌ای به مسئله فرقه‌گرایی دینی پرداخته‌اند. ایزدی‌تبار (1387) در مطالعه‌ای با عنوان «نقش سیاست در پیدایش فرقه‌های کلامی در میان مسلمانان» بر این باور است که عوامل داخلی - یعنی آن دسته از عواملی که از درون جامعه اسلامی نشأت می‌گیرد - خواه سیاست حاکم بر جوامع اسلامی چنین نقشی را ایفا کرده باشد، یا مسلمانان تحت تأثیر متون دینی اسلامی و برداشت ناروا از آن به دامان فرقه‌گرایی افتاده باشند، یا این که عالمانی که به امر تفسیر قرآن و حدیث و بیان معارف پرداخته‌اند، مطالب باطلی را در حوزه عقاید به مسلمانان القا کرده باشند، منجر به گرایش مردم به فرقه‌گرایی شده است.

برخی دیگر از این مطالعات معطوف به مطالعه رفتارهای نوین دینی با رویکردها و گرایش‌های روانشناختی و عرفانی است. این قبیل پژوهش‌ها به بررسی و توصیف گرایش به جنبش‌های دینی نوینی می‌پردازند، که به نوعی در واکنش به دین سنتی پدیدار شده‌اند. باستانی و همکارانش (1388) در پژوهشی با عنوان «مروجان رفتارهای نوین دینی: مطالعه موردی جمع‌های با رویکرد روان‌شناسی و عرفان» به مطالعه دلایل گرایش افراد به سمت جنبش‌های نوین دینی در شهر تهران پرداخته‌اند. آن‌ها با بهره گرفتن از نظر زیمل مبتنی سیالیت دین آن را یکی از عوامل گرایش افراد به این گروه‌های جدید دینی می‌دانند. از سوی دیگر افراد با شرکت در این کلاس‌ها نوعی باور مبتنی بر آرامش دینی را تجربه می‌کنند که در کنار رهایی از محدودیت‌های شرعی و دینی از عوامل سوق یافتن افراد به سمت سبک‌های زندگی جدید دینی است.

در پژوهشی همسو با مطالعه حاضر، موسایی و عزیزبانی فر (1384) به مطالعه آئین

مطالعات میان فرهنگی

دینداری و دین‌ورزی طریقت قادریه در کردستان پرداخته‌اند. پژوهشگران یکی از عوامل گرایش به این فرقه‌ها را ریشه در باوری می‌دانند که بر اساس آن، افراد فرقه‌ها را منبعی برای توبه کردن از گناهان می‌دانند، یعنی افراد با پیوستن به فرقه‌های دینی به توبه در پیشگاه خداوند می‌پردازند. نتایج هم‌چنین بیانگر این است که عامل فقر اقتصادی و محرومیت نسبی در گرایش به طریقت قادریه نقشی نداشته و طیف متفاوتی از افراد با سنین مختلف به آن گرایش دارند. گرایش مردان به این طریقت بیشتر از زنان است و زنانی که به آن پیوسته‌اند همسران شوهرانی هستند که این طریقت را پذیرفته‌اند.

در راستای مقاله حاضر پژوهش‌های متعددی نیز در خارج از کشور انجام شده است. مطالعات گلداشمیت، نیربا لیتنیا و لسیتون پوپ نشان می‌دهد بیشتر اعضای مجامع کلیساهای بنیادگرا را افراد طبقات پایین (کارگران کارخانه‌ها) تشکیل می‌دهند. لسیتون پوپ از تحقیقاتش درباره روابط میان طبقه اجتماعی و دین چنین نتیجه می‌گیرد که هر اجتماع آمریکایی یک انگیزه مسلط برای قشر بندی دارد، انگیزه‌ای که نهادها و اعمال مذهبی ارتباط تنگاتنگی با آنان دارند. هر کلیسای پروتستان صیغه طبقاتی خاصی دارد و می‌کوشد از گروه اجتماعی معینی عضوگیری کند (تامین، 1373: 12).

روش‌شناسی تحقیق

از نظر روش‌شناختی، این مطالعه به شیوه پیمایش و با کاربرد تکنیک پرسشنامه به اجرا درآمده است. جامعه آماری دربرگیرنده کلیه افراد بالای 20 سال شهر مریوان است. حجم نمونه با فرض حداکثر ناهمگنی¹ و مقدار خطای 0/05، تقریباً 400² نفر تعیین شده است. به منظور انتخاب نمونه‌ها با استفاده از نمونه‌گیری خوشه‌ای، شهر مریوان به 20 خوشه تقسیم شده و از هر خوشه 20 نفر به شیوه تصادفی به عنوان نمونه انتخاب شده و مورد مصاحبه قرار گرفته‌اند. داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از نرم افزار SPSS و با کاربرد آماره‌های توصیفی و استنباطی مناسب مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

1 - بر اساس این فرض واریانس 0/25 است یعنی P (احتمال گرایش به فرقه نقشبندیه) و Q (احتمال عدم گرایش) برابر 0/5 نظر گرفته شده است.
2 - با حذف تعدادی از پرسشنامه‌ها به دلیل اشکالات متعدد نمونه نهایی 383 نفر شده است.

بررسی جامعه شناختی گرایش به فرقه های دینی .....

اعتبار شاخص ها مبتنی بر اعتبار صوری است. بدین منظور 15 نفر از صاحب نظران علوم اجتماعی به ارزیابی شاخص ها پرداخته و اعتبار شاخص ها با ارزیابی و جمع بندی نهایی نظرات داوران تائید شده است. روایی شاخص ها نیز از طریق آلفای کرونباخ و همبستگی درونی گویه ها محاسبه شده است:

مقدار آلفای کرونباخ	شاخص
0/91	گرایش به نقشبندی
0/86	دینداری انحصارگرا
0/84	دین داری کثرت گرا
0/62	دین داری شمول گرا
0/78	واکنش تدافعی به رسانه ماهواره
0/68	پایگاه اقتصادی اجتماعی

تحلیل نتایج و یافته های تحقیق

1) توصیف معرف های شاخص پایگاه اقتصادی - اجتماعی و برخی متغیرهای زمینه ای: بیشتر نمونه های مورد مطالعه را مردان (64 درصد) و بقیه را زنان تشکیل می دهند. میانگین سنی تقریباً 35 سال بوده و تقریباً نیمی از پاسخگویان دارای مشاغلی با منزلت اجتماعی متوسط هستند. از نظر تحصیلی تقریباً 35 درصد دارای تحصیلات دیپلم و فوق دیپلم، 40 درصد لیسانس و بالاتر و بقیه تحصیلاتی پایین تر از دیپلم دارند. میانگین درآمدی پاسخگویان نیز در حدود 650 هزار تومان در ماه است. توصیف سایر معرف های پایگاه اقتصادی - اجتماعی نمونه های مورد مطالعه در جدول 2 ارائه شده است.

مطالعات میان فرهنگی

جدول 2) متغیرهای زمینه‌ای و معرف‌های شاخص پایگاه اقتصادی - اجتماعی¹

متغیر	طیف	فراوانی	درصد	N
جنسیت	مرد	243	63/8	381
	زن	138	36/2	
شغل پدر	مشاغل با منزلت اجتماعی پایین	195	62/1	314
	مشاغل با منزلت اجتماعی متوسط	97	30/89	
	مشاغل با منزلت اجتماعی بالا	22	7	
شغل پاسخگو	مشاغل با منزلت اجتماعی پایین	123	33/33	366
	مشاغل با منزلت اجتماعی متوسط	191	52/18	
	مشاغل با منزلت اجتماعی بالا	52	14/2	
شغل مادر	خانه‌دار	247	64/50	383
	مشاغل با درآمد پائین	75	19/58	
	مشاغل با درآمد متوسط	44	11/49	
تحصیلات پدر	مشاغل با درآمد بالا	17	4/44	314
	بی‌سواد	135	43	
	ابتدائی	77	24/5	
	راهنمایی و متوسطه	72	22/9	
	دیپلم و فوق دیپلم	19	6/1	

1 - لازم به ذکر است که شاخص پایگاه اقتصادی - اجتماعی (SES) از ترکیب معرف‌های متعددی ساخته شده است. با توجه به واحد سنجش متفاوت این معرف‌ها و چالش‌های همبستگی درونی آنها به منظور ساختن شاخص ترکیبی به شیوه‌ای کیفی و با کمک گرفتن از داوران متخصص عمل شده است. به این ترتیب که با ثبت نمرات هر پاسخگو در هر یک از معرف‌ها از داوران خواسته شده است که موقعیت هر پاسخگو را بر روی مقیاس 20 درجه‌ای مشخص کنند (نمره صفر بیانگر پائین‌ترین و نمره 20 بیانگر بالاترین موقعیت اقتصادی - اجتماعی تعریف شده است). با ارزیابی نهایی نظر داوران و حذف نمراتی که انحراف بیشتری نسبت به میانگین داشته‌اند، نمره هر فرد بر روی مقیاس و به عبارتی موقعیت اقتصادی - اجتماعی وی مشخص شده است.

..... فصلنامه مطالعات میان فرهنگی ... سال نهم ... شماره 23

بررسی جامعه شناختی گرایش به فرقه های دینی .....

	3/5	11	لیسانس و بالاتر	
	67/3	220	بی سواد	
	24/5	80	ابتدائی	
327	7/4	24	راهنمایی و متوسطه	تحصیلات مادر
	0/9	3	دیپلم و فوق دیپلم	
	0	0	لیسانس و بالاتر	
	0	0	بی سواد	
	1/6	6	ابتدائی	
371	23/5	87	راهنمایی و متوسطه	تحصیلات پاسخگو
	35	30	دیپلم و فوق دیپلم	
	39/9	48	لیسانس و بالاتر	
	25/6	86	محلله های فقیرنشین	
335	17/6	59	محلله های پایین تر از متوسط	محل سکونت
	30/7	103	محلله های متوسط نشین	
	26	87	محلله های مرفه نشین	
	527		میانگین	درآمد پدر
	18		میانگین	درآمد مادر
	650		میانگین	درآمد پاسخگو
	719		میانگین	هزینه ماهیانه خانواده
	35/5		میانگین	سن
				شاخص ترکیبی
	11/63		میانگین	پایگاه اقتصادی - اجتماعی (SES)

2) گرایش به فرقه نقشبندیه و توصیف معرفت های آن

گرایش به فرقه نقشبندیه به مثابه یک فرقه دینی از طریق معرفت های 10 گانه ای که این مفهوم را عملیاتی می کنند مورد سنجش و اندازه گیری قرار گرفته است. توزیع نتایج بر حسب

مطالعات میان فرهنگی

هر یک از این معرف‌ها در جدول 3 ارائه شده است. ضمن ارزیابی همبستگی درونی این معرف‌ها نهایتاً با ترکیب آنها شاخص «گرایش به نقشبندی» ساخته شده است.

جدول 3) شاخص گرایش به فرقه نقشبندی و معرف‌های آن

شاخص	معرف	مجموعه	تکرار	میانگین	انحراف	نسبت	پایه	میانگین	کل
				(0-1)					(N)
گرایش به فرقه نقشبندی	اعتقاد به اینکه توسل به مشایخ با ایمان به قدرت مطلق خدا مغایرت ندارد	1	3/2	20	16/8	16/6	42/4	2/73	380
	باور به اینکه پیروی از قول و فعل بزرگان نقشبندی مانع گمراهی است	2/2	10	24/9	40/3	13	9/7	1/83	370
	شرکت در مراسم ختمه ایزار قرب الهی و کسب آرامش روانی است	2/5	4/5	18/3	31/3	24/5	18/9	2/30	371
	تمایل به حمایت مالی از خانقاهای صوفیه	39/2	19/5	16/6	15/5	6/1	3/2	2/39	380
	مدد جستن از بزرگان نقشبندی در دعاها	56	14/5	6/4	12/6	6/7	3/8	2/11	373
	اعتقاد به شفای بیماران به وسیله مشایخ نقشبندی	30	13/8	9/7	19/8	15/1	11/5	3/11	383
	پیروی از دستورات و فرامین بزرگان نقشبندی	29/2	16/4	17/2	19/3	9/9	8	2/88	373
	زیارت قبور مشایخ نقشبندی	33/7	9/9	7/6	23	14/6	11/2	3/09	383
	مخالفت و ضدیت با منکران تصوف	37/9	20/6	15/4	8/9	9/9	7/3	2/54	383

..... فصلنامه مطالعات میان فرهنگی، سال نهم، شماره 23

نقشبندیه.								
تمایل به شرکت در								
379	1/86	2/6	4/5	9/2	9/2	8/7	65/7	مجســــــــــــس
ختمه (خانقاه‌ها)								
شاخص گرایش به								
353	2/52	4/5	10/2	10/2	17/6	22/4	35/1	فرقه نقشبندیه

نتایج بیانگر این است که تقریباً 15 درصد از جمعیت مورد مطالعه در حد «زیاد» و «خیلی زیاد» به فرقه نقشبندیه و عقاید و مناسک آنها گرایش دارند. این درحالیست که 35 درصد «اصلاً» اعتقادی به این عقاید و مناسک ندارند. میانگین این متغیر در دامنه 1 تا 6 برابر 2/52 می‌باشد که مقداری کمتر از حد متوسط را نشان می‌دهد.

3) شاخص نوع دینداری، ابعاد و معرف‌های آن

نوع دینداری با استناد به مفهوم‌سازی جان هیک (1378) در پژوهش حاضر با سه مولفه یا بعد «دینداری انحصارگرا»، «دینداری شمول‌گرا» و «دینداری کثرت‌گرا» از هم متمایز شده است. اگرچه مطابق تعریف هیک، سنجش این مفهوم را می‌توان به شیوه‌ای طیف محور که در یک قطب آن دینداری انحصارگرایانه و در قطب مقابل دینداری کثرت‌گرا و حد واسط این دو را دینداری شمول‌گرا تعریف کرد، اما در پژوهش حاضر هر یک از این سه مفهوم به شیوه‌ای متمایز تعریف عملی شده‌اند.¹

1 - مزیت تعریف عملیاتی متمایز ابعاد سه‌گانه دینداری در این است که ضمن افزایش دقت اندازه‌گیری، مقایسه این سه شاخص می‌تواند مقیاسی برای ارزیابی روایی (Reliability) نتایج باشد.

مطالعات میان فرهنگی

جدول 4) شاخص نوع دینداری، ابعاد و معرف‌های آن

شاخص	ابعاد	معرف	کاملاً موافق	مخالف	بی تفاوت	موافق	کاملاً موافق	میانگین (5-1)	کل (N)
نوع دینداری انحصارگرا		دین اسلام تنها دین تامین‌کننده سعادت بشر در دنیا و قیامت است	3/7	3/7	7/8	18/5	66/3	4/40	383
		کافر پنداشتن پیروان ادیان دیگر	29/1	24/3	19	10/6	16/9	2/62	378
		غیرقابل پذیرش بودن کوتاهی درانجام اعمال دینی مانند نماز، روزه و...	6/3	15/2	13/1	28/6	36/7	3/74	381
		قران تنها کتاب معتبر دینی است سایر کتب تحریف شده و غیرمعتبرند	4/7	8/6	8/9	20/1	57/7	4/17	383
		قوانین باید تنها بر مبنای اصول اسلامی باشد نه قوانین دیگر	6/3	13/5	13/5	23/7	43	3/84	379
		بی‌ایراد بودن معاشرت و مراوده با افراد غیرمسلمان	26/4	34/7	19/8	12	7	2/39	383
		طررد فرزندان در صورت خروج آنها از	20/8	40/4	11/9	17/4	9/5	2/54	379

..... فصلنامه مطالعات میان فرهنگی، سال نهم، شماره 23

بررسی جامعه شناختی گرایش به فرقه های دینی

دین اسلام							
							اعتقاد به درستی ارزش های دینی خود به عنوان تنها ارزش ها راستین
381	2/38	8/4	1/1	9/7	45/1	23/6	
							ضرورت وجود عقاید تندرو مانند طالبان در جهت احیای دین اسلام
373	1/95	1/3	9/9	15/3	29/8	43/7	
شاخص دینداری انحصارگرا							
351	3/39	15/4	33/3	30/5	17/1	3/7	
							اعتقاد به خداوند یکتا و پیامبران الهی، اساس ورود فرد به بهشت است
378	3/65	26/7	39/7	10/6	18/3	4/8	
							اعمال، گفتار و پندار نیک اصول عام اخلاقی و دینی است
381	3/84	35/2	38/6	7/3	13/1	5/8	
							انجام اعمالی که در ادیان توصیه شده سعادت فرد را در قیامت تامین می کند
383	2/67	9/1	22/7	9/9	42	16/2	شماره ۱
							راه رستگاری در قرب خداست اما شیوه های آن متفاوت است
375	4/17	41/3	44/4	4/7	6/4	2/1	
							بهشتی شدن پیروان ادیان دیگر در صورت پایبندی به
378	2/94	8/5	41/1	31/5	25/1	10/8	

مطالعات میان فرهنگی

سنت‌های دینی خود							
شاخص دینداری							
شمول‌گرا							
368	3/21	11/1	29/1	37	14/7	8/2	تحمل عقاید مخالف خود در باره خدا، قیامت، بهشت و ...
373	3/74	27/3	41/3	15/8	9/4	6/2	وجودفرقه‌های مختلف دینی ناشی از برداشتهای متفاوت دینی است
381	3/72	24/9	42	17/8	10/2	5	پذیرش زندگی در کنار همسایه‌هایی با عقاید دینی و مذهبی متفاوت
381	3/96	30/4	44/6	18/3	3/4	3/1	مشکل نداشتن با عقاید مذهبی سایر گروه‌های دینی اعتقاد به امکان زیستن همه ادیان و گروه‌های دینی در کنار هم
379	3/87	30/9	36/4	24/3	5/5	2/6	مشروع دانستن گرایش به گروه‌های دینی متفاوت مانند سلفی، مکتبی و ... به دلیل پیروی از یک دین واحد
369	4/12	40/7	40/7	11/4	5/1	2/2	مشروع دانستن گرایش به گروه‌های دینی متفاوت مانند سلفی، مکتبی و ... به دلیل پیروی از یک دین واحد
377	2/97	11/7	23/3	28/4	23/6	13	مشروع دانستن گرایش به گروه‌های دینی متفاوت مانند سلفی، مکتبی و ... به دلیل پیروی از یک دین واحد
354	3/97	31/4	43/2	19/8	2/8	2/8	شاخص دینداری کثرت‌گرا

تفاوت

..... بررسی جامعه شناختی گرایش به فرقه های دینی

در جدول 4 معرف‌های هر یک از ابعاد سه‌گانه دینداری، توزیع نتایج مربوط به این معرف‌ها و همچنین نتایج شاخص‌های ترکیبی «دینداری انحصارگرا»، «دینداری شمول‌گرا» و «دینداری کثرت‌گرا» ارائه شده است. نتایج بیانگر این است که در دامنه 1 تا 5¹ میانگین دینداری انحصارگرایانه برابر 3/39، میانگین دینداری شمول‌گرایانه برابر 3/21 و میانگین دینداری کثرت‌گرا برابر 3/97 است.

4) شاخص نگرش تدافعی به رسانه ماهواره و معرف‌های آن

شاخص «نگرش تدافعی به ماهواره» دربرگیرنده معرف‌هایی است که موضع پاسخگویان را از نظر پذیرش یا نفی ماهواره به مثابه یک رسانه مشخص می‌کند.

جدول 5) شاخص نگرش تدافعی به ماهواره و معرف‌های آن

شاخص	معرف	م	ن	م/ن	میانگین	انحراف معیار	کل (N)
نگرش تدافعی به ماهواره	موافقت با داشتن گیرنده ماهواره در منزل	8/7	6/8	10/8	27/6	25/1	381
	اعتقاد به نقش برنامه‌های ماهواره در تحریف و تضعیف عقاید مسلمانان	16	17/1	11/7	24	20/4	375
	موافقت با استفاده فرزندان و کودکان از ماهواره	10/3	21/4	14/3	31/4	13/5	370
	تمایل به دیدن برنامه‌های دینی از طریق ماهواره	17/9	15/2	12/3	26/7	17/3	375
	اعتقاد به اینکه پیوستن به فرقه‌های دینی تنها راه	18/5	24/3	29/1	20/1	7/9	378

1. میانگین نزدیک به یک بیانگر مخالفت و میانگین نزدیک به 5 بیانگر موافقت با مولفه‌های هر یک از ابعاد دینداری است. نمره بالاتر در هر یک از ابعاد دینداری به معنای گرایش بیشتر به آن بعد از دینداری و پذیرش عقاید و اعمال معطوف به آن است.

مطالعات میان فرهنگی

									مقابله با ماهواره است
									اعتقاده تضاد وجه دنیایی و
383	1/51	15/7	6/3	13/8	19/8	44/4	15/7	مصرف گرای ماهواره با	اصول و عقاید دینی
									مخالفت با ماهواره به دلیل
383	2/05	13/3	15/9	23	24/5	23/2	13/3	پخش برنامه های مغایر با	دین و اخلاق
									شاخص نگرش تدافعی
370	3/15	4/6	15/4	23/5	15/7	28/4	12/4	به ماهواره	

نتایج این شاخص و معرف های ان در جدول 5 آمده است. بر اساس داده های به دست آمده بیش از 50 درصد پاسخگویان نگرش تدافعی به ماهواره نداشته و در مقابل تقریباً 20 درصد چنین نگرشی را اتخاذ کرده اند. میانگین این شاخص در دامنه 1 تا 6 برابر 3/15 می باشد که مقداری کمتر از حد وسط را نشان می دهد.

5) تبیین عوامل موثر بر گرایش به فرقه نقشبندیه

مسئله اصلی مقاله بررسی تاثیر متغیرهای اجتماعی بر گرایش به فرقه نقشبندیه است. به این منظور با استناد به چارچوب نظری مقاله تاثیر متغیرهای اجتماعی نوع دینداری (انحصارگرا، شمولگرا و کثرتگرا)، طبقه اقتصادی - اجتماعی، نگرش تدافعی نسبت به ماهواره و همچنین برخی متغیرهای زمینه ای و جمعیت شناختی مانند سن و جنسیت بر گرایش افراد به فرقه دینی نقشبندیه مورد آزمون و سنجش قرار گرفته است. جدول 6 نتایج آزمون های اولیه این رابطه را نشان می دهد.¹

1 - در بررسی همه رابطه ها به جز رابطه جنسیت و گرایش به نقشبندیه ضریب همبستگی پیرسون (r) بکار رفته است. آزمون رابطه جنسیت و گرایش به نقشبندیه نیز با استفاده از آزمون T مستقل انجام شده است.

جدول 6) آزمون رابطه بین متغیرهای اجتماعی و زمینه‌ای با گرایش به فرقه نقشبندیه

سن	جنسیت	پایگاه اقتصادی - اجتماعی (SES)	نگرش تدافعی نسبت به ماهواره	دینداری دینداری کثرت شمول‌گر	دینداری کثرت شمول‌گر	دینداری انحصارگرا
R = 0/215	T = -0/25	R = -0/077	R = 0/268	R = -0/354	R = -0/259	R = 0.53
Sig = /031	Sig = 0/800	Sig = 0/205	Sig = 0/000	Sig = 0/000	Sig = .000	Sig = 0/000
N=353	N= 351	N= 274	N= 341	338N=	N= 332	N= 324

همه متغیرهای مورد بررسی به جز متغیر «جنسیت» و «طبقه اجتماعی - اقتصادی» با متغیر وابسته یعنی «گرایش به نقشبندیه» دارای رابطه معنی‌دار ($\text{Sig.} \leq 0/05$) هستند. متغیرهای «دینداری انحصارگرا»، «نگرش تدافعی به ماهواره» و «سن» دارای رابطه مثبت و مستقیم و متغیرهای «دینداری کثرت‌گرا» و «دینداری شمول‌گرا» رابطه منفی و معکوس با «گرایش به نقشبندیه» دارند. به این معنا که گرایش به فرقه نقشبندیه در میان افرادی که برداشت انحصارگرایانه از دین دارند، افرادی که ماهواره را تهدیدی در برابر ارزش‌های دینی تلقی کرده و نگرش تدافعی نسبت به آن دارند و همچنین گروه‌های مسن‌تر بیشتر از افرادی است که برداشت کثرت‌گرا یا شمول‌گرا از دین دارند و از نظر سنی جوانتر هستند.

6) تحلیل رگرسیون چندگانه و مدل مسیر عوامل موثر بر گرایش به فرقه نقشبندیه

از طریق تحلیل رگرسیون چندگانه تاثیر همزمان و علی متغیرهای مستقل بر گرایش به فرقه نقشبندیه مورد سنجش قرار گرفته است. نتایج این تحلیل (جدول 7) بر اساس آزمون F بیانگر معنی‌دار بودن مدل رگرسیونی است و مقدار R نیز ضریب همبستگی چندگانه (0/58) را بالاتر از متوسط نشان می‌دهد. مجموعه متغیرهای مستقل وارد شده در مدل بر اساس ضریب تعیین تعدیل شده می‌توانند 0/31 از واریانس گرایش به فرقه نقشبندیه را تبیین کنند.

مطالعات میان فرهنگی

جدول 7) نتایج ضریب همبستگی چندگانه (R)، ضریب تعیین و ضریب تعیین تعدیل شده و آزمون F

روش	R	R Square (R ²)	Adjusted R Square	F	Sig.
Enter	0/574	0/330	0/309	15/559	0/000

متغیرهای «سن»، «دینداری انحصارگرا» و «نگرش تدافعی به ماهواره» دارای تاثیر معنی دار (Sig. $\leq$ 0/05) بر گرایش به نقشبندی هستند و سایر متغیرها به دلیل فقدان تاثیر معنی دار از مدل خارج شده‌اند. «دینداری انحصارگرا» با ضریب بتای 0/588 بیشترین تاثیر را در «گرایش به نقشبندی» دارد. «نگرش تدافعی به ماهواره» و «سن» نیز به ترتیب با ضرایب بتای 0/262 و 0/153 در مراتب بعدی قرار دارند. تاثیر هر سه متغیر مثبت و مستقیم است.

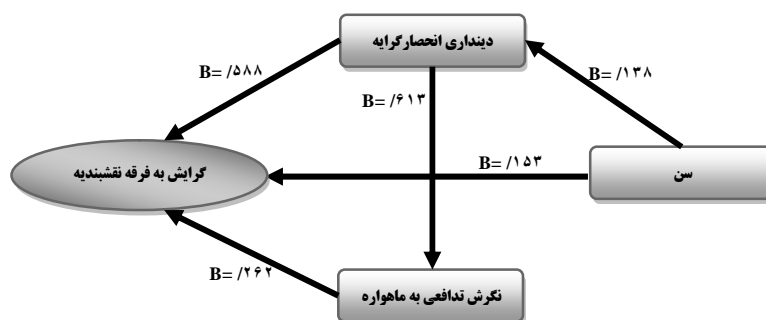
جدول 8) متغیرهای وارد شده در مدل، ضرایب بتا و اماره‌های همخطی

متغیرهای مستقل	ضرایب استاندارد	t	Sig.	Tolerance	VIF	ضرایب
						Beta
جنسیت	0/083	1/462	0/145	0/928	1/078	
سن	0/153	-2/705	0/007	0/945	1/058	
طبقه اقتصادی - اجتماعی	- 0/082	-1/419	0/157	0/900	1/111	
دینداری انحصارگرا	0/588	6/902	0/000	0/415	2/407	
دینداری کثرتگرا	0/078	1/134	0/258	0/635	1/574	
دینداری شمولگرا	- 0/144	-1/845	0/096	0/499	2/004	
نگرش تدافعی به ماهواره	0/262	-3/475	0/001	0/531	1/883	

متغیر وابسته: گرایش به فرقه نقشبندی

..... فصلنامه مطالعات میان فرهنگی، سال نهم، شماره 23

نهایتا با محاسبه تاثیرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته مدل مسیر پژوهش به شکل زیر ترسیم شده است:

بر اساس مدل مسیر محاسبه شده متغیر نگرش تدافعی فقط دارای تاثیر مستقیم (0/262) و متغیرهای سن و دینداری انحصارگرایانه علاوه بر تاثیرات مستقیم همچنین دارای اثرات غیرمستقیم بر گرایش به فرقه نقشبندیه هستند. تاثیر مستقیم سن برابر 0/153 و تاثیرات غیرمستقیم آن برابر $(0/138 * 0/588 = 0/082)$ می باشد که مجموع اثرات این متغیر بر گرایش به فرقه نقشبندیه برابر $(0/153 + 0/082 = 0/235)$ است. همچنین تاثیر مستقیم دینداری انحصارگرایانه برابر 0/588 و تاثیر غیرمستقیم آن برابر $(0/262 * 0/613 = 0/16)$ بوده و مجموع اثرات مستقیم و غیرمستقیم آن برابر $(0/588 + 0/16 = 0/748)$ است.

جمع بندی و نتیجه گیری

گرایش به فرقه نقشبندیه به مثابه یکی از فرقه های تصوف در کردستان و تبیین عوامل اجتماعی موثر بر آن مسئله اصلی مقاله حاضر بوده است. آنچه که ضرورت و اهمیت مطالعه حاضر را بیان می کند ناظر بر تنش ها و چالش هایی است که امروزه فرقه گرایی به ویژه فرقه گرایی دینی در جامعه کردستان ایجاد کرده است. مقاله با هدف شناخت یکی از این فرقه های دینی تاثیرگذار در رفتارهای عملی کنشگران جامعه به بررسی میزان گرایش به فرقه نقشبندیه و تبیین عوامل جامعه شناختی موثر در گرایش به این فرقه در منطقه مریوان

مطالعات میان فرهنگی

از توابع کردستان پرداخته است. در بعد تبیینی با استناد به رویکردهای نظری وبر، هیک، کاستلز، استارک و بین بریچ مدلی علی برای گرایش به فرقه‌های دینی تدوین شده است که بر اساس آن می‌توان گرایش به نقشبندیه را از طریق متغیرهایی اجتماعی چون موقعیت‌های اجتماعی - اقتصادی، نوع دینداری و نگرش به رسانه‌های مدرن تهدیدکننده ارزش‌های دینی تبیین کرد.

نتایج حاصل از سنجش معرف‌های گرایش به نقشبندیه گرچه بیانگر این است که اکثریت جمعیت مورد مطالعه رویکرد موافق و مثبتی به این فرقه ندارند با وجود این تمایل به عقاید و رفتارهای مقبول و مشروع این فرقه در بین بخش قابل توجهی از جامعه مورد مطالعه دیده می‌شود. به طوری که نزدیک یک‌پنجم از پاسخگویان گرایشی در حد «زیاد» و «خیلی زیاد» به این فرقه داشته‌اند.

تحلیل‌های آماری معطوف به آزمون فرضیه‌های پژوهش نیز حاکی از این است که گرایش به فرقه نقشبندیه بیشتر در بین افرادی دیده می‌شود که رویکرد انحصارگرایانه به دین داشته و همچنین نگرش تدافعی به ماهواره و برنامه‌های آن دارند. فرضیه رابطه بین سن و گرایش به نقشبندیه نیز نشان می‌دهد که افراد مسن‌تر بیشتر از جوانترها به این فرقه تمایل دارند. در مقابل گرایش به این فرقه در بین کسانی که برداشت کثرت‌گرا و شمول‌گرا از دین دارند، کمتر است. داده‌های تجربی، فرضیه مبتنی بر گرایش به نقشبندیه در میان طبقات اقتصادی - اجتماعی پائین و محروم را تأیید نمی‌کنند. گروه‌های جنسی نیز از نظر گرایش به نقشبندیه تفاوتی با هم ندارند.

آزمون مبتنی بر تحلیل رگرسیونی و مدل مسیر حاکی از توان تبیین 30 درصدی مدل تحقیق است. براساس این آزمون، برداشت انحصارگرایانه از دین بیشتر اثر علی را بر گرایش به نقشبندیه دارد. این بدان معنی است که افراد با گرایش به این فرقه به نوعی برداشت‌ها و عقاید انحصارگرایانه خود از دین را بازتولید می‌کنند و باور دارند که با پیوستن به این فرقه دینی می‌توانند ارزش‌های اصیل دینی خود را حفظ کنند. این یافته با مشخصه‌های فرقه‌های دینی که خود را حافظ اصول اولیه و بنیادین دین می‌دانند که سازمان اصلی آن‌ها را سست یا رها کرده است، کاملاً منطبق است. برداشت انحصارگرایانه از دین همچنین سبب شده

..... بررسی جامعه شناختی گرایش به فرقه های دینی

که افراد معتقد به این رویکرد، نگرشی تدافعی و مقابله جویانه با رسانه ماهواره داشته باشند. آن ها محتوای برنامه های ماهواره و سازوکارهای آن را با تفسیر خود از دین منطبق نمی دانند.

بعد از «دینداری انحصارگرایانه»، «نگرش تدافعی به ماهواره» بیشترین اثر علی را در گرایش به نقشبندیه دارد. این یافته تائیدی بر فرضیه دیگر مقاله مبنی بر تعریف فرقه نقشبندیه به مثابه جماعتی فرهنگی و هویتی تدافعی است که در شرایط جامعه شبکه ای و جهانی شده علیه یکسان سازی فرهنگی - که در جامعه مورد مطالعه عمدتاً بواسطه شبکه های ماهواره ای تولید و بازتولید می شوند - بسیج شده اند. با گرایش به نقشبندیه افراد ضمن اینکه می توانند موضعی تدافعی در برابر رسانه های یکسان ساز و مخرب اتخاذ کنند، می توانند در برابر تهدیدات موجود، هویت معنابخش (دینی) خود را بازسازی می کنند.

منابع:

- 1- آقانوری، علی، (1384)، فرقه‌گرایی مسلمانان نخستین (پیشینه تاریخی - محورهای کلامی)، نامه تاریخ پژوهان، سال 1، ش 1، 31-4.
- 2- میتر، شومیت، (1384)، شناخت نظام تئاتر: استانیسلاوسکی، برشت، گروتفسکی و پیتر بروک، ترجمه میتر علوی طلب و عبدالحسین مرتضوی، - تهران: نشر قطره .
- 3- الگار، حامد، (1387)، طریقت نقشبندیه، ترجمه داوود وفایی، ماهنامه پژوهشی اطلاعات حکمت و معرفت، ش 3، 65-70 .
- 4- ایزدی‌تبار، محمد، (1387)، نقش سیاست در پیدایش فرقه‌های کلامی در میان مسلمانان، معارف عقلی، ش 11، 77-118.
- 5- باستانی، سوسن، شریعتی، سارا و خسروی، بهناز، (1388)، مروجان رفتارهای نوین دینی: مطالعه موردی جمع‌های با رویکرد روان‌شناسی و عرفان، نامه علوم اجتماعی، 123-87.
- 6- بروین‌سن، مارتین‌وان، (1379)، جامعه‌شناسی مردم کرد (آغا، شیخ، دولت)، ترجمه ابراهیم یونسی، - تهران، نشر فرشیوه.
- 7- تامسون، کنت و ترنر، برایان، (1387)، دین و ساختار اجتماعی، ترجمه علی بهرام‌پور و حسن محدثی، چاپ دوم، - تهران: نشر کویر.
- 8- تامین، ملوین، (1373)، جامعه‌شناسی قشرها و نابرابری‌های اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، - تهران: توتیا.
- 9- حاجیان، ابراهیم، (1383)، فرقه‌گرایی مذهبی و تأثیر آن بر نظم و ثبات سیاسی، مطالعات راهبردی علوم سیاسی، ش 24، 254-233.
- 10- جاف، حسن، (1353)، طریقت در میان کردها، بررسی‌های تاریخی، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، سال 9، ش 5، 270-259.
- 11- جعفریان، مجید، (1384)، پیدایش فرقه‌گرایی در سازمان‌های دینی، معرفت، ش 91، 107-100.

- ..... بررسی جامعه‌شناختی گرایش به فرقه‌های دینی
- 12- جوینی، عزیزالله (1380)، نشانه‌های عرفان و تصوف پیش از اسلام و پس از آن، ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، 95-104.
- 13- روحانی، کمال (1385)، تاریخ جامع تصوف کردستان، - پیرانشهر: نشر سامرند.
- 14- روحانی، مردوخ، (1381)، مشاهیر کرد، - تهران: انتشارات سروش.
- 15- زاکرمن، فیل، (1384)، درآمدی بر جامعه‌شناسی دین، ترجمه خشایار دیهیمی، تهران: نشر لوح فکر.
- 16- زرین کوب، عبدالحسین، (1353) ارزش میراث صوفیه، - تهران: انتشارات امیرکبیر.
- 17- زرین کوب، عبدالحسین، (1376)، دنباله جستجو در تصوف ایران، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- 18- سجادی، سید ضیاءالدین، (1388) مقدمه‌ای بر عرفان و تصوف، - تهران: سمت.
- 19- شجاعی‌زند، علیرضا، شریعتی، سارا و حبیب‌زاده، رامین، (1385)، بررسی وضعیت دین‌داری در بین دانشجویان، فصلنامه مطالعات ملی، سال 7، شماره 26، 55-80.
- 20- عباسی، ولی‌الله، (1387)، جان هیک و کثرت‌گرایی دینی عرفانی؛ تحلیل و نقد، معارف عقلی، شماره 12.
- 21- فروند، ژولین، (1368) جامعه‌شناسی ماکس وبر، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، چاپ دوم، تهران: رایزن.
- 22- قدیمی، مهدی، (1386) نگرش جامعه‌شناختی به زمینه‌های اجتماعی پیدایش عرفان و تصوف و نقش آن در تحولات تاریخی اجتماعی ایران، فصلنامه ادیان و عرفان سال 4، ش 14، 125-159.
- 23- کاستلز، مانوئل، (1380)، عصر اطلاعات: ظهور جامعه شبکه‌ای، ترجمه احمد علیقلیان و افشین خاکباز، تهران: طرح نو.
- 24- کاستلز، مانوئل، (1385) عصر اطلاعات: قدرت هویت، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: طرح نو.
- 25- کلاکی، حسن، (1387)، بررسی مقایسه میزان تدین جوانان و ابعاد آن در سه پایگاه اجتماعی بالا، متوسط و پایین، نامه پژوهش، ش 11، 107-138.

مطالعات میاز فرهنگی

- 26- موسایی، میثم و عزیزانی فر، جمال، (1384)، پژوهشی در آیین دین‌داری و دین‌ورزی طریقت قادریه در مناطق کردستان، نامه انسان‌شناسی، سال 4، ش 8 .
- 27- همیلتون، ملکم، (1389) جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، - تهران: نشر ثالث.
- 28- هیک، جان، (1378)، مباحث پلورالیسم دینی، ترجمه عبدالرحیم گواهی، - تهران: نشر تبیان.
- 29- یثربی، یحیی، (1377) عرفان نظری، تحقیقی در سیر تکاملی و اصول و مسائل تصوف، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- 30- یزدانی، عباس، (1389) دین و عقلانیت در فلسفه اجتماعی ماکس وبر و نقد آن، معرفت، سال 19، ش 157، 106-93.

منابع انگلیسی:

- 31- Beaman, W. J. ,(1990), From Sect to Cult to Sect: The Christian Catholic Church in Zion, Thesis (Ph. D.), Iowa State University
- 32- Melton, J. ,(2004), Perspective: Toward a Definition of “New Religion”, Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions, Vol. 8, No. 1. 73-87